Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World
2026, Vol. 1, No. 1, pp. 155-172
https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10152.1007

Original Article

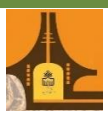

The Sufi Intellectual Movement of the Ninth Century AH in Fars (A Case Study: Qutb ibn Muḥyī)

Younes Sadeghi[1]
1. PhD graduate of the Iranology Foundation, Shahid Beheshti University, Tehran. Iran
(Corresponding author) Email: ysadeghi89@gmail.com

Keywords:
Persian Gulf, Sufism, Fars province, Garmsirat, Qutb ibn Muhyi.

Abstract
Sufi intellectual movements in southern Iran, particularly in the hinterlands of the Persian Gulf, gradually emerged from the fourth century AH onward and persisted until the tenth century AH. The southern part of Fars Province is referred to in historical and geographical sources as Garmsir or Irahestan. During the medieval period, the region was deeply shaped by the major intellectual and cultural developments of the time. Among its most prominent ancient cities were Siraf, Fal, Khonj, Lar, Hormuz, Kish, Kazerun, and Jahrom. These cities played an important role in the formation and dissemination of intellectual currents throughout Garmsirat and the hinterlands of the Persian Gulf. Several prominent Sufi orders, including the Kazeruniyya, Qataliyya, Daniyaliyya, and Shamsiyya, originated in these areas and played a significant role in the socio-economic transformations of southern Iran. The culmination of this succession of intellectual movements was the emergence of the Qutbiyya Sufi order, inspired by Qutb ibn Muhyi, a mystic of the ninth century. This study examines the life and historical context of Qutb ibn Muhyi and seeks to answer the following question: What approach did he adopt in establishing a Sufi order? The findings indicate that the synthesis of Shari'a-oriented thought and Sufi tariqa practices, together with the establishment of Akhavanabad and the *Makatib* (letters) addressed to his followers, played a central role in disseminating Qutbiyya thought in Fars during the ninth century AH.

Received: 28/Sep/2025
Revised: 3/Nov/2025
Accepted: 11/Nov/2025
Published: 16/Apr/2026

Introduction

In recent historical research, increasing attention has been devoted to intellectual and ideological subjects. These subjects, which are primarily shaped by fluid currents of thought, encompass a wide range of political, economic, and social relations. They are defined within the framework of a society's intellectual and social interactions. Consequently, they have often remained beyond the purview of historians and official chroniclers, relegated to obscurity in the historical record.

The tropical regions of Fars Province were home to several historically significant towns that played influential roles in intellectual developments, including Khonj, Kariyan, Lar, Emad Deh, Jahrom, Fal, Siraf, Hormuz, and Kish. Emad Deh was the residence of Shah Sayf Allah Qattal. Khonj, meanwhile, was the birthplace of two major intellectual movements: the Daniyaliyya, associated with Shaykh Rukn al-Din Daniyal in the seventh century AH, and the Shamsiyya, associated with Shaykh Muhammad Abu Najm in the eighth century AH. Both movements exerted considerable influence on the political, economic, and social relations of the Persian Gulf region. From the ninth century AH onward, a new intellectual movement, known as the Qutbiyya, associated with Qutb al-Din ibn Muhyi, emerged in the tropical regions of Fars. Qutb al-Din Muhammad ibn Muhyi ibn Mahmud, commonly known as Abdullah Qutb, lived during the first half of the ninth century AH. He gained prominence through his *Makatib* (Letters), a collection of epistles written in response to his followers' religious, theological, and mystical questions. Drawing upon the teachings of Islamic law (Sharia), the Qur'an, and the Prophetic tradition (Sunna), Qutb sought to articulate and communicate his intellectual and religious views in these correspondences. He followed the Shafi'i school of jurisprudence and adhered to Ash'ari theology. One of his lasting legacies was the founding of Akhavanabad, a town near Jahrom. This study seeks to answer the following questions:

1. What were Qutb ibn Muhyi's most significant intellectual contributions?
2. What lasting impact did his activities have?

Research Methodology

This article is a historical study based on data collected through library research. Particular attention was paid to printed editions of the *Makatib* and manuscript copies held in various libraries. Qutb ibn Muhyi's life, works, intellectual contributions, and practical activities are then examined using a descriptive-analytical approach.

Research Findings

Qutb al-Din Muhammad ibn Muhyi ibn Mahmud, known as Abdullah Qutb or Qutb ibn Muhyi, was a mystic and ascetic who lived during the first half of the ninth century AH. He belonged to a tradition of Sufi masters who maintained communication with their followers through written correspondence. This epistolary practice provided the foundation for his *Makatib*. Qutb composed several works, including *Abwab al-Khayr*, which deals with religious practices and proper

conduct, and *Takhmin al-A'mar*, a Persian composition of approximately one hundred couplets. Three of his sons are also mentioned in his letters.

One of the most significant aspects of Qutb ibn Muhyi's life was his establishment of the town of Akhavanabad near Jahrom. He was among the relatively few spiritual guides and intellectual leaders in Iran who undertook the establishment of an independent urban community composed of their own followers. In fact, Qutb founded Akhavanabad, an important commercial and urban center in fifteenth-century Iran, located along the caravan route connecting Shiraz with southern Iran. The establishment of this community by Qutb and his followers represented a significant step towards consolidating the position of the Qutbiyya order during the ninth and early tenth centuries AH.

Qutb ibn Muhyi belonged to the Sunni tradition and followed the Shafi'i school of jurisprudence, while adhering to Ash'ari theological thought. At the same time, his devotion to the Ahl al-Bayt and the Shi'i Imams reflected an attitude of religious tolerance. Qutb was also aware of the importance of historical and religious writings in the lives of his followers. In some of his letters, he identified Greek philosophy and ontological knowledge as two major sources of religious discord, regarding both as forms of grave unbelief within Islam. He referred to his followers as *Ikhwan al-Ilahiyyin* (the Divine Brethren). He also addressed the question of succession to the Prophet Muhammad in one of his letters, presenting a position consistent with Sunni teachings.

Conclusion

An examination of the life and historical context of Qutb ibn Muhyi, a prominent mystic of the ninth century AH, demonstrates that the cultural and social environment of the tropical regions of Fars had witnessed the emergence of various intellectual and Sufi movements, including the Kaziruniyya, Qattaliyya, Daniyaliyya, and Shamsiyya. Influenced by these movements, particularly the Shamsiyya, Qutb ibn Muhyi emerged as an independent intellectual figure who articulated his ideas through teachings centered on Islamic law and grounded in the Qur'an and the Sunna. He disseminated his views through correspondence with his disciples and followers, which later became known collectively as the *Makatib*. One of his most enduring legacies was the founding of Akhavanabad near Jahrom, a town that played an important role in the continuity and expansion of Qutbiyya thought. Akhavanabad was among the relatively few Iranian towns founded by a Sufi figure, a fact that gives it a distinctive place in the history of Iranian Sufism. Intellectually, Qutb ibn Muhyi may be characterized as a tariqa-oriented mystic who remained committed to the principles of the Shari'a and maintained a critical stance toward philosophical approaches. On the eve of the rise of the Safavid dynasty, Qutb ibn Muhyi adopted an approach that combined adherence to the Shari'a with a commitment to the Sufi tariqa. Through the establishment of the urban community of Akhavanabad and his mystical correspondence with followers, he laid the foundations for the dissemination and consolidation of Qutbiyya thought in southern Iran.

Bibliography

Afandi, Abdullah ibn Isa Beg (2010), *Riyaz al-Olama va Hiyaz al-Fozala*, researched by Ahmad Hosseini Ashkuri, under the supervision of Mahmoud Marashi, Beirut: Moasseseh al-Tarikh al-Arabi. [in Arabic]

Aref Noshahi, Rezaollah Shah (2011), *Fehrest-e Noskheh-haye Khatti-ye Farsi-ye Arshiv-e Melli-ye Pakistan*, Islamabad (Ganjineh-ye Mofti Fazl Azim Behirawi), Tehran: Markaz-e Pazhuheshi-ye Miras-e Maktub. [in Persian]

Daneshgar, Maryam (2012), "Result about Life Abdollah-e-Qutb and Geographical position of Ekhvan-Ābād," *Historical Sciences Studies*, vol. 4, no. 1, Spring and Summer, issue 5, pp. 95–110. [in Persian]

Faiz Kashani, Mohammad ibn Shah Morteza (2008), *Montakhab-e Makatib-e Qutb*, edited and researched by Majid Hosseinzadeh Hejazi, Tehran: Madreseh-ye Ali-ye Shahid Motahhari. [in Persian]

Gharai, Fayyaz, and Mohammad-Javad Nasak Jahromi (2020), "A Study of Hindu Beliefs in the *Makatib* of Abdollah Qutb ibn Muhyi," *Biannual Journal of Mystical Studies*, vol. 3, no. 6, Autumn and Winter, pp. 45–69. [in Persian]

Gharai, Fayyaz, and Nasak Jahromi, Mohammad-Javad (2024), "An Inquiry into the Similarities between Abdollah Qutb's Ideas and Teachings in the Makatib and Buddhist Doctrines and Texts," *Biannual Journal of Mystical Studies*, no. 39, Spring and Summer, pp. 63–82. [in Persian]

Kashani, Habibollah (2011), *Ahsan al-Taratib fi Nazm Dorar al-Makatib (Tartib va Tahzib-e Nameh-haye Erfani-ye Qutb Muhyi)*, researched and edited by Ali Sadrayi Khuei and Sha'ban Nosrati, Qom: Khuei. [in Persian]

Khajuei, Esmail ibn Mohammad-Hossein and Mohammad ibn Asad Davani (2002), *Sab Rasael*, researched by Ahmad Toyserkani, Tehran: Markaz-e Pazhuheshi-ye Miras-e Maktub. [in Arabic and Persian]

Masum Alishah, Mohammad Masum (n.d.), *Tara'eq al-Haqayeq*, Tehran: Ketabkhaneh-ye Sanaei. [in Persian]

Nasak Jahromi, Mohammad-Javad, and Zeynab Rahmanian Koushki (2018), *Seh Resaleh az Maktab-e Erfani-ye Jahrom*, Tehran: Omid. [in Persian]

Qazvini, Mohammad (1960), "The Epistles of Qutb ibn Muhyi," *Yaghma*, vol. 13, no. 5, serial no. 145, August, pp 225-235.. [in Persian]

Qutb ibn Muhyi, Abdollah (2016), *Makatib*, introduction, edited text, and annotations by Maryam Daneshgar, Tehran: Academy of Persian Language and Literature. [in Persian]

Qutb ibn Muhyi, Abdollah (2017), *Makatib*, introduction and editing by Mohammad Badiei, Qom: Entesharat-e Qaem Al-e Ali. [in Persian]

Rouzbahan Khonji, Fazlollah (2003), *Tarikh-e Alam-ara-ye Amini: Sharh-e Hokmrani-ye Salatin-e Aq Qoyunlu va Zohur-e Salatin*, edited by Mohammad-Akbar Ashiq, Tehran: Markaz-e Pazhuheshi-ye Miras-e Maktub. [in Persian]

Sakhawi, Shams al-Din Muhammad ibn Abd al-Rahman (n.d.), *Al-Daw al-Lame*, Beirut: Dar al-Jil. [in Arabic]

Shali Yamani, Muhammad (2004), *Al-Sana al-Baher bi-Takmil al-Nur al-Safer fi Akhbar al-Qarn al-Ashir*, researched by Ibrahim Moqhefi, Sanaa: Maktabat al-Ershad. [in Arabic]

Vosoughi, Mohammad-Bagher (2001), "The Makatib of Qutb ibn Muhyi Koushkenari Lari and Its Role in the Founding of Qutbabad," *Ketab-e Mah-e Tarikh va Joghrafia*, nos. 44–45, June and July, ,pp 130-138. [in Persian]

Vosoughi, Mohammad-Bagher, et al. (2008), *Tarikh-e Mofassal-e Larestan*, Tehran: Hamsayeh. [in Persian]

Vosoughi, Mohammad-Bagher, and Younes Sadeghi (2020), "An Introduction to the Shamsiyyah Sect in the Garmsirat of Fars Province from the Eighth Century to the Late Ninth Century AH, with an Emphasis on Prominent Manuscripts" *Journal of Iranian Local Histories*, vol. 9, no. 1, serial no. 17, Autumn and Winter, pp95-114. [in Persian]

Manuscripts

Makatib, manuscript, National Archives and Library of Iran, MS no. 31349. [in Persian]
Makatib, manuscript, Library of the Islamic Consultative Assembly, MS no. 61821. [in Persian]
Makatib, manuscript, Library of the Islamic Consultative Assembly, MS no. 21539. [in Persian]
Makatib, manuscript, Library of the Islamic Consultative Assembly, MS no. 64591. [in Persian]
Makatib, manuscript, Library of the Islamic Consultative Assembly, MS no. 64632, shelfmark 1669-02. [in Persian]
Al-Hawatif fi Soluk al-Awaref, manuscript, Malek National Library and Museum, MS no. 4045. [in Arabic]
Mirza Nasir Hamedani, *Dibache bar Makatib-e Qɛtb*, manuscript, Malek National Library and Museum, MS no. 31/4671. [in Persian]

How to cite this article:
Sadeghi, Y. (2026) The Sufi Intellectual Movement of the Ninth Century AH in Fars (A Case Study: Qutb ibn Muḥyī). *Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World*. **1(1), 155-172.**
https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10152.1007

Copyright: © 2026 by the authors. Licensee Journal of Studies in the Social and Economic History of the Eastern Islamic World. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقاله تخصصی

دو فصلنامه مطالعات اجتماعی و اقتصادی شرق جهان اسلام
سال ۱، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۵، صفحات ۱۵۵–۱۷۲
https://doi.org/10.22077/tarikh.2026.10152.1007

بررسی جریان فکری صوفیانه قرن نهم هجری قمری در فارس (مطالعه موردی: قطب بن محیی)

یونس صادقی [۱]
[۱] دکترای ایران شناسی از بنیاد ایرانشناسی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران.(نویسنده مسئول) *ysadeghi89@gmail.com*

واژگان کلیدی:
خلیج‌فارس، تصـــوف، ایالت فارس، گرمسـیرات، قطب بن محیی.

چکیده

جریان‌های فکری صوفیانه در جنوب ایران، به‌ویژه در مناطق پس‌کرانه‌ای خلیج فارس، از قرن چهارم هجری به‌تدریج شکل گرفت و تا قرن دهم هجری ادامه یافت. جنوب ایالت فارس در متون مربوط به جغرافیای تاریخی با عنوان گرمسیر یا ایراهستان شناخته می‌شود و در دوران میانه بیشترین تأثیر را از تحولات فکری و فرهنگی آن عصر پذیرفته است. از مهم‌ترین شهرهای باستانی این ناحیه می‌توان به سیراف، فال، خنج، لار، هرموز، کیش، کازرون و جهرم اشاره کرد. این شهرها سهم قابل‌توجهی در شکل‌گیری و گسترش جریان‌های فکری گرمسیرات و نواحی پس‌کرانه‌ای خلیج فارس داشته‌اند. فرقه‌هایی مانند کازرونیه، قتالیه، دانیالیه و شمسیه از همین مناطق برخاسته و نقش مؤثری در تحولات اقتصادی و اجتماعی جنوب ایران ایفا کرده‌اند. آخرین حلقه از این جریان‌های فکری، با الهام از شخصیت قطب بن محیی، عارف قرن نهم هجری، تحت عنوان قطبیه شکل گرفت. در این نوشتار، با بررسی زندگی و زمانه‌ی قطب، این پرسش مطرح می‌شود که مهمترین دستاورهای فکری قطب بن محیی چه بود و چه اثراتی برجای گذاشت ؟ این پژوهش از نوع تاریخی به شیوه کتابخانه‌ای داده‌ها را جمع آوری و به شکل توصیفی– تحلیلی ارائه داده است. نتایج پژوهش نشان داد قطب بن محیی تفکر ترکیبی شریعت‌محور با گرایش طریقتی داشت و با تأسیس شهر اخوان‌آباد و گردهم آوردن پیروانش و نامه نگاری (مکاتیب) با پیروانش بیشترین تأثیر را در گسترش اندیشه‌ی قطبیه در قرن نهم هـ‌ق. در منطقه‌ی فارس داشته است.

تاریخ دریافت: ۶ مهر ۱۴۰۴
تاریخ بازنگری: ۱۲ آبان ۱۴۰۴
تاریخ پذیرش: ۲۰ آبان ۱۴۰۴
تاریخ انتشار: ۲۷فروردین۱۴۰۵

مقدمه

در بررسی و پژوهش‌های تاریخی جدید، لزوم توجه به موضوع‌های فکری و اندیشه‌ای جایگاه خاصی پیدا کرده است. موضوعاتی که عمدتاً حول محور اندیشه‌ای سیال شکل می‌گیرد و گستره وسیعی از مناسبات سیاسی، اقتصادی، اجتماعی را در بر دارد. موضوعاتی که خارج از حیطه قدرت و سیاست به وجود آمده و در چارچوب مناسبات فکری و اجتماعی جامعه تعریف می‌شوند. از همین روی خارج از دید مورخین و کاتبان رسمی قرار گرفته و در گمنامی تاریخ به سر می‌برند. اما امروزه با شکل‌گیری مکاتب تاریخ‌نگاری جدید و روش‌های میان‌رشته‌ای چنین موضوعاتی به پرسش گرفته می‌شود تا بتوان فهم حقیقی از آن دست‌یافت.

مناطق گرمسیری ایالت فارس از جمله مناطقی است که تاکنون کمتر مورد پژوهشگران تاریخ توجه قرار گرفته است. در این منطقه شهرهای تاریخی مهم و تأثیرگذاری در حوزه تحولات فکری مثل خنج، کاریان، لار، عماده، جهرم، فال، سیراف، هرموز و کیش وجود دارند. عماده محل استقرار شاه سیف‌الله قتال است. خنج خاستگاه دو جریان عمده فکری یعنی دانیالیه منتسب به شیخ رکن‌الدین دانیال در قرن هفتم، و شمسیه منتسب به شیخ محمد ابونجم در قرن هشتم است. این دو جریان فکری تأثیری بسزا در مناسبات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خلیج‌فارس برجای گذاشته‌اند (وثوقی و صادقی، ۱۳۹۹: ۹۸-۷۹).

از نیمه دوم قرن نهم هجری قمری جریان فکری جدید تحت عنوان قطبیه منتسب به قطب‌الدین بن محیی در مناطق گرمسیری فارس شکل گرفت. قطب‌الدین محمد بن محیی بن محمود، مشهور به عبدالله قطب و قطب بن محیی عارف و زاهد، در نیمه نخست قرن نهم هجری زندگی می‌کردند. قطب اصالتاً اهل کوشکنار در فارس قدیم بود. این منطقه امروزه در محدوده جنوب‌غربی هرمزگان و چند کیلومتری عسلویه واقع شده است. قطب از طریق نامه‌هایی که برای پیروان خود برجای گذاشته و تحت عنوان مکاتیب نام‌گذاری شده، به شهرت رسید. این نامه‌ها در پاسخ به پرسش‌های دینی، اعتقادی و عرفانی یارانش طرح شده، که قطب با اعتقاد به آموزه‌های شریعت، قرآن و سنت سعی در طرح دیدگاه‌هایش داشت. قطب شافعی مذهب و در کلام اشعری مسلک است و یکی از میراث‌های برجای‌مانده او تأسیس شهر اخوان آباد در نزدیکی جهرم می‌باشد که به محل رفت‌وآمد و زیست مؤمنانه پیروان او اختصاص یافت. پژوهش حاضر برای پاسخ به این سوال انجام گرفت که؛

مهم ترین دستاوردهای فکری قطب بن محیی چه بود؟

فعالیت قطب بن محیی چه اثراتی از او به جای مانده است؟

پیشینه پژوهش

دربار شخصیت تاریخی قطب بن محیی، مطالعات اندکی صورت‌گرفته است. بیشتر مطالعات پیرامون معطوف به جنبه‌های فکری و عقیدتی او بوده است، اما درباره جنبه‌های تاریخی زندگی قطب، قزوینی(۱۳۳۹) در مقاله «رسائل قطب بن محیی» به شرح زندگی قطب پرداخته شده است. وثوقی(۱۳۸۰) نیز در مقاله «مکاتیب قطب بن محیی کوشکناری لاری و تأثیر آن در تأسیس شهر قطب آباد» به وجوه تاریخی زندگی قطب اشاره کرده است. قرائی و ناسک جهرمی(۱۳۹۹) در مقاله «بررسی باورهای هندویی در مکاتیب قطب بن محیی» به بررسی نامه‌های قطب در نقد ریاضت‌های هندوان و

همچنین بررسی ذکر، فکر و مراقبه در مکاتیب و تطبیق با کیش هندویی پرداخته اند. همچنین قرائی و ناسک جهرمی(۱۴۰۳) در مقاله‌ای دیگر با عنوان «جستاری در همگونی آراء و اندیشه‌های عبدالله قطب در مکاتیب با آموزه‌ها و متون بودایی» به بررسی تطبیقی متون بودایی و مکاتیب پرداخته‌اند. افزون براین وثوقی و صادقی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای تحت عنوان «معرفی طریقت شمسیه در گرمسیرات ایالت فارس از قرن هشتم تا اواخر قرن نهم هجری قمری براساس تذکره‌های نویافته» با ارائه شواهدی از زمینه‌های برآمدن جریان‌های فکری در گرمسیرات فارس به خاستگاه فکری اولیه قطب بن محیی یعنی طریقت شمسیه پرداخته‌اند.

روش پژوهش

این مقاله از نوع پژوهش‌های تاریخی است که گردآوری داده‌های آن به روش کتابخانه‌ای جمع آوری شده است. به ویژه مکاتیب چاپی و نسخ خطی کتابخانه‌های مختلف مجلس شورای ملی، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، آستان قدس رضوی و کتابخانه و موزه ملک مورد مطالعه قرار گرفته و سپس زندگی، آثار و دستاورهای فکری و اقدامات عملی قطب بن محیی به صورت توصیفی و تحلیلی بررسی شده است.

زندگی و زمانه قطب بن محیی

قطب‌الدین محمد بن محیی بن محمود، مشهور به عبدالله قطب و قطب بن محیی عارف و زاهد نیمه نخست سده نهم ق به دنیا آمد. براساس پژوهش مریم دانشگر در مقدمه مکاتیب، قطب در آغاز مکتوباتش خود را عبدالله قطب بن محیی نامیده و با همان نام نیز شهرت یافته، اما نام اصلی او چنان‌که در منابع هم‌زمانش آمده قطب‌الدین محمد است. درباره اجدادش و سرگذشت ایشان اطلاعات اندکی در نامه‌های قطب موجود است. در آغاز مکتوبی که به ابواب الخیر شهرت یافته، خود را عبدالله قطب بن محیی بن محمود الانصاری الخزرجی السعدی نامیده و خود را از نسل سعد بن عباده، صحابی پیامبر دانسته است (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: مقدمه، ۱۸-۱۷؛ مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۶۱۸۲۱: ۷۹) مصحح کتاب احسن التراتیب فی نظم دُرّر المکاتیب در ذیل مقدمه‌ای که بر اثر حبیب‌الله کاشانی نوشته درباره عنوان‌های اسم قطب معتقد است که «نسبت انصاری به سبب این است که اینان، نسب به سعد بن عباده، بزرگ طایفه انصاری می‌رسانند و نسبت خزرجی به‌این‌علت است که سعدبن‌عباده قبل از اینکه از انصار به شمار رود، از قبیله خزرج بوده. نسبت سعدی هم به همان نام سعد بن عباده بازمی‌گردد» (کاشانی، ۱۳۹۰، مقدمه: ۳۸)

روزبهان خنجی در کتاب تاریخ عالم‌آرای امینی قطب بن محیی را مولانا قُطبُ الملّه و الشّریعه و الدّین محمد المحیوی نام‌برده که از عناوین «حُجَّه اللهِ علی اهل الزّمان و نِعمَ الحُجَّهُ و البرهانَ، جُنیدالوقتِ، ابویزِیدالزَمان» درباره او بهره برده است (روزبهان خنجی، ۱۳۸۲: ۳۵۱). جدّ قطب که از او با عنوان شیخ فخرالدین ابوبکر قصر کناری یاد می‌کند در قصرکّنار[۱] در حوزه پس‌کرانه ای خلیج‌فارس ساکن بود و تأسیس و آبادی آن منطقه به سعی شیخ فخرالدین بوده است قطیب درباره آن چنین نوشته است:

«سالکان که پیش از شما بوده‌اند جفاهای عجب از جاهلان کشیده‌اند و شدت‌های غریب بر خود نهاده‌اند. جدّ ما شیخ فخرالدین در ابتدا که قصرکُنار بنا کرده‌اند و با چهل درویش آنجا از خلایق کناره گرفته، آنجا آب شیرین نبوده،

[۱] – امروزه تحت عنوان «کوشکُنار» نامیده شده که در ۷ فرسخی بندر عسلویه قرار دارد.

چنانچه درویشان از چند فرسخی آب به پشت می‌کشیده‌اند. با وجود که آنجا بودن چنین دشوار بوده ارتکابِ بودنِ آنجا فرموده‌اند جهت آنکه ساحل بحری است دور از خلایق. لله الحمد که اخوان‌آباد به رحمت خدای آب خوب و هوای خوب دارد و به معموره نزدیک است. پیداست که تعب بودن در آنجا چه باشد.» (نسخه خطی مکاتیب، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره ۳۱۳۴۹، برگ ۳).

قطب در مکتوبی دیگر خطاب به سلطان علاءالملک بن جهان‌شاه (حکومت ۸۸۳ تا ۹۱۵هـ‌ق.) از حکام محلی درباره شیخ فخرالدین ابوبکر قصر کناری گفته است:

> «معروض می‌دارد که سدس مزرعه بردول که وکلای آن حضرت مجدّداً به حال عمارت و زراعت آورده‌اند وقف مزار حضرت قطب الابرار شیخ فخرالدّین ابوبکر قصرکناری است. اگر وکلا را امر فرمایند تا با تصرّف متولی بقعه دهند موجب اجر جزیل و ذکر جمیل است و حکم وقفی دارد که آن حضرت ابتدا انشاء می‌فرمایند» (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: مقدمه، ۱۹).

اشاره او در این نامه به وضعیت مزرعه بردول و تعهّد و مسئولیتی که نسبت به موقوفات آن نشان داده، به‌نوعی بر این خویشاوندی و اینکه او از اعقاب شیخ فخرالدّین بوده صحّه می‌گذارد. نیای قطب‌الدین محمد، محمود نام داشته است و به‌غیر از این نام که در آغاز برخی مکتوبات به‌صورت قطب بن محیی بن محمود آمده چیزی نمی‌دانیم (همان). علامه قزوینی با بررسی متون این دوره به‌صراحت «علاءالملک» را پادشاه لار خوانده است که از ۸۸۳ تا حداقل ۹۱۵ق. بنا به تواریخ هدایای به شاه اسماعیل اول صفوی (در سفر به فارس) فرستاده بود (قزوینی، ۱۳۳۹: ۲۳۴).

محمدباقر وثوقی درباره دوره حیات این عارف قرن نهم هـ‌ق. معتقد است که قطب از شیخ زین‌الدین خوافی سخن گفته، باتوجه‌به اینکه شیخ زین‌الدین هـ‌ق. وفات یافته و روزبهان خنجی حضور قطب را در شورش[۱] همگانی فارس علیه قاضی عیسی ساوجی در سال ۸۸۹ق. مورد تأیید قرار داده است[۲] و از طریق یکی از مکاتبات قطب حیات او تا سال ۸۹۹ق. مشخص است و نامه‌های که به حاکم لار و شاه اسماعیل صفوی نوشته دوره حیات او بین سال‌های ۸۳۸ تا ۹۰۹ق. می‌زیسته است (وثوقی، ۱۳۸۰: ۱۳۱–۱۳۰).

قطب بن محیی جزء آن نسل از عارفانی است که برای یاران خود نامه می‌نگاشته است. سنت نامه‌نگاری که قطب بنا نهاد، زمینه مکاتیب او را فراهم آورد. قطب در ذکر چرایی این سنت نوشته است: «نامه‌ای که به اخوان می‌نویسم آن است که آنچه حاضر الوقت است از تذکره مُوَزّع می‌سازم بر اخوان و به هرکس بعضی از آن معانی می‌نویسم و مقصود اصلی آنکه همه آن معانی اِسماع اَسماع اخوان شده باشد چه می‌دانم که همه مکاتیب می‌خوانند و مَثَل انسان مَثَل صوفیان می‌دانم که هرچند یکی بعد از یکی گواهی می‌داد قاضی می‌گفت گواهی دیگر بیار که اینها همه یکی‌اند» (نسخه خطی مکاتیب، شماره ۶۴۶۳۲ مجلس: ۹۵).

---

[۱] – یکی از قربانی‌های آن حوادث، شهادت صدرالدین محمد بستکی، عالم بزرگ و مشهور شیراز بود که به جرم رهبری مبارزین به قتل رسید و شهید شد (قطب بن محیی، ۱۳۹۶: مقدمه).

[۲] – در یک نسخه خطی از مکتوبات قطب سال حضور قطب در شیراز را سال ۸۸۸ هجری قمری ذکر کرده است (نسخه خطی مکاتیب، نسخه مجلس، شماره ۶۴۶۳۲، ۱۵۸).

بر اساس مندرجات طرائق الحقایق، قطب بن محیی بن محمود، جامع علم ظاهر و باطن بوده، آنچه از مکاتیب او دیده شده که به هرکس مرقوم داشته و جواب نوشته، از ده‌هزار بیت متجاوز بوده که کسی آنها را جمع نموده است (معصوم علیشاه، بی‌تا: ج۳، ۱۵۰)

قطب چندین نوع نوشته به شرح زیر دارد:

ابواب الخیر در اعمال و آداب که مکتوبی است بزرگ از مکاتیب او و آن را برای بعضی از اکابر نوشته و به ده باب آن را مبوّب ساخته و در باب دهم گزارش‌های خود را تا رسیدن به درجه بیعت و سجاده نشینی ذکر نموده است.

تخمین الاعمار یکی دیگر از مکاتیب قطب محیی بود که به زبان فارسی و در حدود صد بیت بود (خواجوئی و دوانی، ۱۳۸۱: مقدمه، ۳۲-۱۳).

فرزندان و استادان قطب بن محیی

در میان‌نامه‌های قطب از سه فرزند او یاد شده است. فرزند ارشدش به محیی‌الدین محمد معروف بود. فرزند دیگر او شرف‌الدین احمد و فرزند کوچک‌تر نظام‌الدین محمود نام داشت. بر اساس اطلاعات اندکی که وجود دارد نظام‌الدین محمود در زمان انوشروان بن امیر ابوسعید بن علاء الملک ملقب به شاه عادل (مقتول در ۲۹ صفر۹۴۸ق.) در منطقه لار ساکن بود و به حفظ شعایر اهل‌سنت توجه فراوان داشت و براساس گزارش مصلح الدین لاری در کتاب مرات الادوار و مرقات الاخبار در سال ۹۴۶ق. در جریان سنی کشی‌های شاه‌طهماسب صفوی در تبریز کشته شد (دانشگر، ۱۳۹۱: ۹۸) از ابعاد زندگی فرزندان قطب اطلاعات دیگری به دست نیامده است.

بر اساس مکتوبات موجود، پدر قطب یعنی محیی‌الدین کوشکناری در مدرسه دارالایتام شیراز به تدریس اشتغال داشت. محیی‌الدین کوشکناری استاد ملا جلال دوانی بود. به‌علاوه بر اساس شرح ملا جلال دوانی افرادی مثل حاج عفیف‌الدین ابراهیم بن محمد خنجی(۸۳۵ یا ۸۳۶ق.) و امام‌الدین ابوالمکارم علی بن مبارک شاه صدیقی به‌عنوان استادان محیی‌الدین کوشکناری شناخته شده‌اند (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: مقدمه، ۲۰) نویسنده کتاب ریاض العلماء که در دوره صفوی میزیسته، خود قطب را استاد مولانا جلال‌الدین دوانی دانسته است (افندی، ۱۴۳۱، ۲۳۴/۷) که به نظر می‌رسد به دلیل تشابه اسمی قطب با پدرش این اشتباه از سوی نویسنده دوره صفوی صورت گرفته است، زیرا پدر قطب با عنوان محیی‌الدین کوشکناری و محیوی اللاری شناخته می‌شود و به عنوان قطب بن محیی نیز نزدیک است. افزون براین ملاجلال دوانی در دیباچه اثر خود تحت عنوان انموذج العلوم نوشته: «من جامع صحیح بخاری را چند بار از مولا محیی الدین محمدکوشکناری انصاری شنیده‌ام و پاره‌ای از حواشی شرح تجرید و شرح مختصر ابن الحاجب را با حواشی شریف بر او خوانده‌ام» (کاشانی، ۱۳۹۰، مقدمه: ۳۹) همچنین سخاوی رجال شناش قرن دهم هجری، در شرح حال محمدبن علی بن محمود بن علی ملقب به سناء القطب آورده است: «او در سال ۸۲۰ هجری در شیراز تولد یافت و درآنجا رشد کرد و قرآن را نزد حسین الملک آموخت و نحو را نزد محیی‌الدین کوشکناری قریه‌ای از قراء لار آموخت» (سخاوی، بی‌تا: ۲۱۸؛ وثوقی و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۵۸۹/۲).

درباره استادان قطب بن محیی باتوجهربه مکتوباتش چنین به نظر می‌رسد پدرش که به تدریس جامع صحیح بخاری اشتغال داشته است و پاره‌ای از حواشی شرح تجرید و شرح مختصر ابن الحاجب با حواشی شریف و علم نحو تدریس می‌کرده، نخستین استادش بوده است. به‌علاوه قطب از شهاب‌الدین کرمانـی به‌عنوان شیخ اجازه خود نام‌برده است که

مبسوطترین اجازه‌ای نوشته شده برایش از اوست. همچنین در اجازه‌نامه دیگری، قطب از شیخ خود در روایت حدیث، نورالدین احمد بن عبدالله نام‌برده است. نورالدین احمد خود از شاگردان میرسیدشریف جرجانی عالم قرن هشتم و اوایل قرن نهم هـ‌ق.(۸۱۶–۷۴۰ق) بود (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: مقدمه، ۲۴).

آثار قطب بن محیی

فیض کاشانی در قرن یازدهم هجری قمری (۱۰۹۱ق.) کتابی تحت عنوان *منتخب مکاتیب قطب* نوشت که در آن ۱۳۱ نامه قطب را به همراه توضیحاتی در باب زندگی و سبک نگارش نامه‌های قطب چاپ کرد. نصیرای همدانی از شاعران عهد صفویه دیباچه‌ای کوتاه بر مکاتیب قطب نگاشته است که در کتابخانه و موزه ملک نگهداری می‌شود (دیباچه بر مکاتیب قطب، نسخه خطی کتابخانه و موزه ملک، شماره ۴۶۷۱/۳۱). نویسنده یمنی متوفی ۱۰۹۳ق. در کتابی تحت عنوان *السناء الباهر بتکمیل النور السافر فی اخبار القرن العاشر* در توصیف شخصیت‌های قرن دهم هجری از قطب بن محیی به نام قطب‌الدین خزرجی (شلی یمنی، ۲۰۰۴: ۴۲) یاد کرده است. افزون براین حبیب‌الله کاشانی از دانشمندان شیعه نیمه دوم سده سیزدهم و نیمه اول سده چهاردهم هـ‌ق. در اثر خود تحت عنوان *أحسن التراتیب فی نظم دررالمکاتیب*، مکاتیب قطب را به‌صورت موضوعی و در بیست و چهار باب تنظیم کرده است. عارف نوشاهی، مولف پاکستانی، نیز در اثر خود تعداد نامه‌های قطب را ۷۸۳ نامه آورده است (عارف نوشاهی، ۱۳۹۰: ۵۰۲) این گفتار درحالی است که تاکنون مجموعه کامل این نامه‌ها منتشر نشده است.

مجموع مکاتیب و رسائل قطب به‌مرور در کتابخانه‌های مختلف کشور جمع‌آوری و توسط محققین مختلف چاپ شده است. بر اساس اطلاعات مندرج در مقاله «مکاتیب قطب بن محیی کوشکناری لاری و تأثیر آن در تأسیس شهر قطب آباد»، نامه‌های قطب اولین‌بار در سال ۱۳۳۷ش. در مطبعه احمدی شیراز و به ضمیمه کتاب اوصاف المقربین چاپ شده است (وثوقی، ۱۳۸۰). پس از آن یکصد و ده مکتوب قطب در سال ۱۳۳۹ش. با عنوان *مکاتیب فارسی عبدالله قطب شیرازی* در کتابخانه ابن‌سینا منتشر شده است. چاپ بعدی توسط خانقاه احمدی با همکاری دانشگاه تهران در سال ۱۳۵۶ق. با عنوان *مکاتیب عبدالله قطب بن محیی* شامل سیصد و پنجاه مکتوب است. این کتاب بار دیگر با مقدمه محمد بدیعی در قم چاپ شده است. در نهایت مریم دانشگر با چاپ مکاتیب قطب در سال ۱۳۹۵ش. و پژوهش بر روی زندگی و افکار قطب کمک شایانی بر روند پژوهش در این حوزه کرده است.

علاوه بر مکاتیب قطب رساله‌ای تحت عنوان *الهواتف فی سلوک العوارف* به زبان عربی از قطب وجود دارد که با درود بر پیامبر اسلام و اهل‌بیت و تابعین آغاز شده است (الهواتف، نسخه خطی موزه ملک، شماره ۴۰۴۵) این اثر را محمدجواد ناسک جهرمی و زینب رحمانیان کوشکی در کتاب *سه رساله از مکتب عرفانی جهرم* بازنویسی و منتشر کرده‌اند. همچنین رساله دیگری از قطب تحت عنوان *در بیان مراتب سبعه باطن* در کتاب ناسک جهرمی و رحمانیان کوشکی آمده که دربردارنده مراتب هفت‌گانه باطن انسان سخن گفته شده است (ناسک جهرمی و رحمانیان کوشکی، ۱۳۹۷: ۶۵– ۷۰).

تأسیس شهر اخوان آباد جهرم

تأسیس شهر اخوان آباد نزدیک جهرم یکی از مهم‌ترین جنبه‌های زندگی قطب بن محیی است. زمینه تأسیس اجتماع شهری اخوان آباد در یکی از سفرهای قطب به مکه شکل گرفت. براساس مندرجات مکاتیب، قطب بن محیی در میان

حرمین شریفین به فکر این افتاد که «چون تو را در جهان کاری نمانده وظیفه آن است که گوشه‌گیری و به عبادت خدای ... مشغول شوی و چشم بر راه موت داری تا آن زمان که در رسد». او به همین منظور به این فکر افتاد که کجا لایق این مکان باشد. برخی از یاران او چندین جا از جمله بیضا فارس، جویُم لار و حومه شیراز را پیشنهاد دادند. تا اینکه قطب از مکه به شیراز رسید و با مشورت عده‌ای دیگر از سالکان، عبادتگاهی را در پای کوه زمین خرقان در حوالی جهرم را مناسب یافتند. پس از استخاره به درگاه خداوند مقرر شد که در اندک زمانی عمارت ضروری فراهم گردد و جماعتی در این مکان گرد هم جمع شده و روی به عبادت و ذکر آورند. قطب هدف از این کار را اصلاح نفس دانسته بود (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۴۱-۳۷).

درباره زمینه‌های شکل‌گیری اخوان آباد به عنوان محل استقرار پیروان قطب نکات چندی وجود دارد. قطب بن محیی هیچ‌گاه خود و اتباع خود را صوفی یا عارف نمی‌خواند، بلکه همیشه از ایشان به اسم اخوان یا اخوان الهیین یا الهیین یا تابتین یاد می‌کرد و محلی را که حوزه اجتماع اصحاب او یا محل اقامت ایشان بوده نیز به همین مناسبت به اخوان آباد معروف شد (مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۶۱۸۲۱: ۵؛ مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی شماره ۶۴۶۳۲: ۴؛ علامه قزوینی، ۱۳۳۹: ۲۲۶).

او در همین راستا گفته «مثل اخوان الّهیین در نقل بر اخوان آباد و آنچه به دسترس از ایشان قرب شده باشد از حسن اطاعت خدا ... ... و قرب حوائج و رضای جماعت و امثال‌ذلک بعینه همین است خردمند بر حال ایشان غبطه می‌برد» (مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۶۴۶۳۲: ۱۳۶).

بعد از اینکه آوازه اجتماع اخوان به همه‌جا رسید؛ برخی از اهالی آن منطقه با این کار موافق نبودند. پس درصدد کارشکنی در امور برآمدند. به تعبیر قطب بن محیی این گروه کسانی بودند که «غیظ سینه ایشان را مالامال ساخت. روی به معادات سالکان آوردند و با بعضی از خویشان خویش، پشت‌به‌پشت بازکرده، پشت برحق و حقوق آوردند». این گروه هرچه در کار سالکان کندوکاو کردند تا چیزی پیدا کرده و آن را مایه اهداف خود قرار دهند، چیزی نیافتند، تا اینکه خبردار شدند که مثنوی در میان یاران قطب وجود دارد. پس آن را مایه طعن خود ساختند و اشتغال به مطالعه مثنوی را انحراف و بدعت شمردند و به طعنه عطار و مولوی پرداختند. سپس این گروه در باب منع مثنوی نامه‌ای به قطب نوشته که قطب نیز در جواب آنها پاسخ داد:

> «حضرت مقدّسه بزرگ، مثنوی به خط خود نوشته‌اند. اگر هیچ‌کس نیست که او را مطالعه مثنوی روا باشد چرا آن را نوشته‌اند و اگر چنین کس هست شاید این جماعت چنان کسان باشند و هر مؤمن منصف داند که ایشان چنان کسان‌اند، با آنکه ایشان اشتغال به مثنوی را کار خود نساخته‌اند. کار ایشان تلاوت کلام‌الله و مطالعه سیرت سلف است و امثال‌ذلک، شاید به‌ندرت گاهی مثنوی بینند» (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۳۹).

علاوه براین، مخالفان قطب بهتانی به یاران قطب بستند که اگر فلان میت را در زمین اخوان آباد دفن می‌کردند مغفور می‌شود و اگر در مقبره جهرم دفن می‌شد شاید مغفور باشد و شاید نه و همچنین مسجد نوشتجان که جماعتی از سالکان در آنجا نماز می‌خواندند را منع اقامه نمازجمعه کردند و با اینکه نماز جمعه آنجا به مذهب امام شافعی برگزار می‌شد به فتوای ائمه حنفیه عمل کردند. پس از اینکه در بحث و گفتگو راهی به جایی نبردند حکمی از دیوان شیراز گرفتند که در آنجا نماز جماعت را برگزار نکنند و به این شکل اهالی نوشتجان را به ترک نمازجمعه واداشتند (همان) به

نظر می‌رسد بخشی از درگیری اهالی جهرم با سالکان قطب در تفاوت مذهبی شافعی و حنفی نهفته باشد که باتوجه به اوضاع فارس در آن دوره زمانی محتمل است.

تأسیس اخوان آباد باعث فشار مضاعف گروه‌های مخالف بر یاران قطب شد. قطب بن محیی دلیل کناره‌گیری از غیر اخوان را این‌گونه تشریح کرده است: «کناره ما جز این نیست که دوستدار توایم و به حق حقی که رسول‌الله ... ... بر امت که هرکس که خواهد احیای سنت او کند او را تقرب نماید تقرب اخوان کنید و شر جماعتی که به غیر ایشان را می‌آزارند از ایشان بازدارید تا شما را سه کرامت حاصل باشد. یکی آنکه صله‌رحم نگاه‌داشته باشید، دوم آنکه رضای خدا و رسول حاصل کرده باشید، سوم آنکه هر طاعتی که اخوان کنند شما را در اجر آن شرکتی باشد» (مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۶۴۶۳۲: ۱۱۰).

قطب بن محیی بنای اخوان آباد را رحمتی از جانب خداوند دانسته و مهم‌ترین وظیفه اخوان را اشتغال می‌داند، در همین راستا سه وظیفه ابتدایی تأسیس اخوان آباد را اشتغال برای به نظم درآوردن اخوان آباد، آوردن آب بدان جا و انتقال برخی از اخوان به این مکان دانسته است (مکاتیب، نسخه خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره ۳۱۳۴۹، برگ ۱۵) همسو با آن قطب به پیروانش توصیه کرده که خانه در اخوان آباد تأسیس کنند (مکاتیب، نسخه خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره ۳۱۳۴۹، برگ ۴۶) به علاوه یکی از توصیه‌های مهم قطب به پیروانش لزوم کسب آگاهی از احوال همدیگر و امکان امداد و اعانت همدیگر در مواقع خاص است (مکاتیب، نسخه خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره ۳۱۳۴۹، برگ ۶۰). قطب با چنین رویکردی شهر اخوان آباد را به مرکزی برای تجمع پیروان راستین خود قرار داد.

محمدباقر وثوقی معتقد است قطب از معدود مرشدان و رهبران فکری ایران است که اقدام به تأسیس اجتماع شهری مستقلی از پیروان خود نموده است. در واقع قطب بنیان‌گذار یکی از مراکز تجاری و شهری قرن نهم ایران در مسیر کاروانی شیراز به‌طرف جنوب ایران بوده است (وثوقی، ۱۳۸۰: ۱۳۰–۱۳۸) همچنین وثوقی با استناد به نامه قطب به یکی از امرای لار به نام قطب‌الدین بن مبارزالدین محمد که در سال ۸۵۹ق. روی داده، تأسیس اخوان آباد را در نیمه دوم قرن نهم هجری بین سال‌های ۸۵۰ تا ۸۵۹ق. دانسته است (وثوقی، ۱۳۸۰: ۱۳۵) اما مریم دانشگر در پژوهشی دیگر سال ۸۸۱ق. را زمان احتمالی برای تأسیس اخوان آباد می‌داند (دانشگر، ۱۳۹۱: ۱۰۱).

بر اساس مکتوبات قطب، اولین کسی که در اخوان آباد دفن شد، فرزند یکی از یاران قطب به نام امیر فاضل الملّه والدین عبدالله بود. براساس باور پیروان قطب هرکسی که در اخوان آباد مدفون شود تا روز قیامت بر خاکش برکت وجود داشت (مکاتیب، نسخه خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره ۳۱۳۴۹، برگ ۴۹). در مجموع با تأسیس اجتماع شهری در اخوان آباد جهرم از سوی قطب و یارانش، گامی مهم در تثبیت جایگاه طریقت قطبیه در قرن نهم و اوایل قرن دهم هـ‌ق. برداشته شد. این شهر نمونه‌ای کامل از شهری با زیست مؤمنانه بود که شریعت را در کنار طریقت الگوی شهری خودساخته بود و در عین حال یکی از معدود شهرهای ساخته شده توسط شخصیت‌های عرفانی در ایران به شمار می‌رود.

مشرب فکری قطب بن محیی

درباره اندیشه‌های قطب بن محیی تاکنون سخنان بسیار گفته شده و اندیشه‌های او از جنبه‌های مختلف بررسی شده است. به لحاظ مذهبی قطب در گروه اهل‌سنت و شافعی مذهب قرار دارد که دل در اندیشه اشعری‌گری دارد. درعین‌حال

حبّ او به اهل‌بیت و ائمه شیعه از او شخصی با مدارای دینی ساخته که دوران حضور او را در آستانه تأسیس نظام صفوی بازتاب می‌دهد. جهان‌بینی قطب درباره تصوف به نحوی است که او معتقد است در لسان و زبان اهل تصوف، بنده از خود فانی می‌شود و به خدا وصل می‌گردد و آن را به شکل زیبایی تشبیه به اتصال قطره به بحر دریا دانسته است. او دو نوع تصوف «وجودیان» و «حکمت فلسفیان» را ذو فتنه دانسته که در آخرالزمان ظهور کرده و هیچ فتنه‌ای را بزرگ‌تر از آن نمی‌داند. او وجودیان را به دجال تشبیه کرده و از خداوند خواسته که شر ایشان را از اسلام و مسلمین کوتاه گرداند (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۲۳۷) با این تعبیر مشخص می‌شود که قطب تا حدوی مخالف فلسفه رایج دوران بوده و قرائت او از اسلام الگویی از همسویی شریعت در کنار طریقت بوده است.

قطب معتقد است که فطرت آدمی از جهان الهی و خلفت او در جهان مادی اتفاق می‌افتد پس اگر خلفت او رنگ فطرت بگیرد، چون به جهان فطرت بازگشته، در آسایش و نعمت است و اگر خلفت او رنگ فطرت نگیرد آن را با مرگ آدمی مقایسه نموده است (نسخه خطی مکاتیب، سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره ۳۱۳۴۹، برگ ۲۰) از دیدگاه قطب بن محیی، انسان جهت عبودیت خلق شده و حق عبودیت آن است که یک‌نفس از ذکر معبود خالی نباشد (مکاتیب، نسخه خطی مجلس، شماره ۲۱۵۳۹، ۲۲۵) این شواهد نشان می‌دهد که از دیدگاه قطب فطرت انسانی، فطرتی پاک است که انسان باید در جهت تعالی روحانی آن بکوشد.

قطب بن محیی در رساله *در بیان مراتب سبعه باطن* مراتب انسانی را برشمرده است که سالک باید برای عبور از سیر روحانی این مراحل را طی نماید. این مراحل شامل طبع، نفس، قلب، روح، سر، خفی و اخفی است. طبع مبدأ شهوت، نفس مبدع غضب، قلب مبدع محبت، روح مبدع فناء است. از دیدگاه قطب در انسان چهارگانه مراتب وجود دارد. کودکی بازار طبع است و جوانی بازار نفس است و کهولت بازار قلب و پیری بازار روح است (ناسک جهرمی و رحمانیان کوشکی، ۱۳۹۷: ۶۵) با چنین شکلی قطب سعی در تبیین مراحل مختلف سیر روحانی روح آدمی داشته است. قطب بن محیی معتقد است که اهل جهان به چندین گروه تقسیم شده‌اند، گروهی که جزء خود را در جهان نشناخته‌اند و اندیشه‌ای جز اینکه جهان را در تصرف خود داشته باشند ندارند، گروه دیگر از آفریده گذشته‌اند و به آفرینش رسیده‌اند و معتقد به این هستند که جهان با این نظم و ترکیب توسط خداوند آفریده شده است (مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۶۴۵۹۱: ۴۴–۴۵) قطب در زمره گروه دوم و به نوعی در اندیشه خداباوریان قرار دارد.

قطب به اهمیت نقش کتاب‌های تاریخی و دینی در زندگی یاران خود واقف بود و همواره آنها را به خواندن کتاب‌هایی که به تعبیر او «نفع آن عام باشد» تشویق می‌کرد. او در بخشی از مکتوبات خود یارانش را به مطالعه کتاب‌های شعب الایمان و کیمیای سعادت غزالی و سیرت محمد بن اسحاق و تذکره الاولیا عطار تشویق می‌کرد و معتقد بود که همه این کتاب‌ها را باید مطالعه کرد و تا تمام آنها خوانده نشود به کتاب دیگری نروند (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۲۲۶). با گزینش کتاب‌های معرفی شده از سوی قطب مشخص می‌گردد که او هم به مفاهیم دینی و تاریخی توجه داشته هم از طریق شعرایی مثل عطار و مولانا یاران خود را تشویق به عرفان می‌کرده است.

بخشی از دوره حیات قطب به تعبیر او مصادف با ایام فتنه و فساد زمانه بوده است. رویکرد قطب به چنین تحولی در زندگی صبر است و معتقد است که «طریق زیست در چنین روزگاری صبر» است (مکاتیب، نسخه خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره ۳۱۳۴۹، برگ ۵۹). از همین روی قطب مواجه عملی در دنیای پرآشوب را برنمی‌تابد و همواره نوعی کنشی درونی بر رویکردی عملگرا را ترجیح داده است.

قطب بن محیی در بخشی از مکتوبات خود از حکمت یونان و معرفت وجودی به‌عنوان دو فتنه عظیم یاد کرده است و اینها را کفری شنیع در اسلام دانسته است، از همین رو به پیروان ابن عربی که قطب چندان توجهی به او ندارد، توصیه کرده که این دو فتنه از بین رود و این ظلمت از عالم اسلام خارج شود (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۲۰). با این تفاسیر نگاه قطب به فلسفه نگاهی شکاک آمیز است و از ورود مباحث فلسفی به حوزه دین استقبال نمی‌کند. هرچند که قطب بن محیی در مکاتیب خود در پاسخ به پرسش‌های فقهی و کلامی و فلسفی اخوان تا جایی که امکان داشته دامنه بحث‌های فلسفی را گشوده و از طریق مکاتیب به گوش همه اخوان رسانده، اما نگرش فلسفی که به آموزه‌های دینی آسیب بزند را برنمی‌تافته است. در مکتوبی قطب در پاسخ به سؤال در باب اینکه آیا خدا عالم به ذات است یا عالم به علم؟ با اشاره به تفاوت‌های صفات خداوند و مخلوقش یعنی انسان و به گفته‌های عالمان اهل‌سنت و معتزلیان ارجاع داده و در این باب نکات فلسفی اقامه کرده است (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۲۴۹).

قطب می‌گوید هر انسانی دو نوع عقل دارد: عقل معاش و عقل معارف الهی. امثال محیی‌الدین عربی و حلاج، عقل معارف الهی و تمیز درست از غلط نداشته‌اند، اما در امور دنیوی به حال خود عادی بوده‌اند به همین سبب زوال عقلی آنان نزد مردم معلوم نبوده است. قطب در باب کشتن حلاج نظری دوگانه دارد؛ از طرفی حلاج را مسلوب‌التمیز دانسته و معتقد است حرجی بر او نیست. از سوی دیگر کشتن او را روا می‌دارد چون زنده او در حکم جوازی است به دیگران برای بیان افکار ملحدانه (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۳۷۴) از این روی قطب، ابن عربی و منصور حلاج را در زمره عارفانی دانسته که سخنانی برحسب وجد و حال از ایشان صادر شده و به این سبب آرای ایشان قابلیت بحث عقلانی ندارد.

قطب بن محیی به دلیل اینکه از دل مذهب اهل‌سنت و فقه امام شافعی به دنیا نگریسته است گفتار او را (منظور امام شافعی) مقدم بر همه پادشاهان دانسته است و حکم داده که «از زمان شافعی تا امروز چندین هزار پادشاه به جهان آمده که حکم در جهان رانده، از کدام اثر و خبری مانده؟ و آنچه شافعی راست، رضی‌الله‌عنه، از رونق و شأن در آن جهان، بسیار بیش است از آنچه او راست در این جهان» (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۲۴) از همین روی قطب نتیجه گرفته که پادشاهان بسیاری که در جهان آمدند و رفتند چون در تقویت دین امری از ایشان صادر نشده پس ذکر و اثر آنها باقی نمانده است و با این تفسیر به نقش مذاهب چهارگانه در امور دینی و سیاسی مردم اشاره کرده است.

قطب با اشاره به نهاد «ایمان» در زندگی می‌گوید که هر نهادی که در آن آب ایمان نباشد چنان خشک می‌شود که در دوزخ سزاوار آتش باشد و هرگز از دوزخ بیرون نیاید و هر نهادی که در او ایمان هست اما آن ایمان جاری نیست، همچون زمینی است که آب در آن باشد اما قنات آنجا را نکنده باشند و آب جاری نساخته؛ مادام که حفر نکنند و آب جاری نسازند به بهشت نتواند رفت. رویکرد قطب به ایمان مبتنی بر ایمان قلبی و درونی است. به همین دلیل از دیدگاه قطب عمل آدمی به‌مثابه حفر آن قنات است تا آب ایمان جاری شود (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۷۴). قطب در نگاهی عمیق‌تر ایمان در دل را به‌مثابه آفتاب در آسمان و غفلت و قساوت به‌مثابه ابر دانسته است و هر آدمی که آفتاب ایمان در آسمان دل او باشد و هوای وجود او صحو[۱] باشد و ابر غفلت و قساوت آنجا نباشد، انوار آن بر جوارح و ارکان او ظاهر شود، پس او به تمام وجود خود مزمن است و چنین کس دل وی گناه نمی‌کند. به تعبیر قطب «هر آدمی که آفتاب ایمان در آسمان دل او باشد و هوای او شکر بود اما ابر غفلت منعقد شود و انوار آن به تن نرسد دل او گناه نکند اما تن او گناه کند چنین کسی اگر توبه نکند به عذاب آتش می‌رسد» (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۹۸).

---

[۱] – حالت هوشیاری سالک

قطب در نامه‌های که به پیروان خود نوشته و آنها را «اخوان الّهیین» نامیده انسان را دارای سرشتی الهی می‌داند نه سرشتی زمینی. چرا که خداوند از میان همه اشیا تنها آدمی را بنده خدا می‌گوید به تعبیر قطب «از میان همه اشیاء آدمی را بنده خدا گویند؟ درختان را بنده خدا نگویند، جمادات را بنده خدا نگویند. اینها را همین مخلوقات گویند. اما آدمی را از میان مخلوقات تشریف اسم بندگی پوشانید و بنده را جای نزد خداوند باشد و وطن او آنجا که امر خداوند رود» (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۷۶) به این شکل قطب سعی در ترسیم بُعد انسانی و ایمانی انسان در پیشگاه خداوند داشته است.

قطب به مفهوم امامت قائل است و در صدر امت، امامت نشانده است. پس کسی که صفت علم و حَکَم را توأمان داشته باشد در حکم ظِلّ الله است که به تعبیر قطب اطاعت از او فرض و لازم است. چون که در عهد نازل شدن آیه «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ»[1] حکم و علم در یک کس جمع بوده و آن کس هم «ظل الله» بوده است. اما پس از چندی این دو صفت از هم متفرق شده و هریک مقرّی جدا گرفته است. قطب مثال ابوحنیفه و امام شافعی را زده که به اینها امام گفته‌اند و منصور و هارون‌الرشید هم امام گفته‌اند. او اطاعت پادشاه را در امور ملکی و اطاعت از عالِم را در امور دینی واجب دانسته است (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۱۲۹).

قطب کار سالک را تزکیه نفس دانسته است که در نزد خداوند نفس تزکیه شده ارجح است و در آخرت این نوع نفس است که خریدار دارد و یاران خود را تشویق به مطالعه منطق‌الطیر عطار و احیاءالعلوم الدین غزالی و مکاتیب خودش کرده است (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۱۳۲).

نگاه قطب بن محیی به جهان هستی، دوگانه «هستی الهی» و «هستی طبیعی» است. هستی الهی ثابت است و زوال‌پذیر نیست و هستی طبیعی زوال‌پذیر است. از این روی هرکسی که در ایام هستی طبیعی، شناخت هستی الهی پیدا کند چون هستی طبیعی او باطل شود و از این دنیا فانی گردد خود را باطل نمی‌داند و خود را در هستی الهی هست می‌داند. از دیدگاه قطب انسان برخلاف حیوانات دارای هستی الهی است. پس به بطلان هستی طبیعی، هستی او باطل نمی‌شود اما اگر او شعور به غیر هستی طبیعی نداشته باشد و باوری غیر از این نوع افاضه طبیعی نداشته باشد و سلطان طبیعت از او منقطع گردد خود را معدوم و محروم می‌یابد و در این دنیا بی کس و بی چیز می‌شود (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۱۸۳).

قطب در باب جانشینی پیامبر هم مکتوبی دارد که مطابق با آموزه‌های اهل‌سنت است و ترتیب خلفای راشدین را بعد از پیامبر برشمرده است و هرکدام از خلفای راشدین را به نحوی توصیف کرده است. او مقام ابوبکر را مشاهده ذات، مقام عمر بن خطاب را مشاهده اسما و مقام عثمان بن عفّان را مشاهده صفات و مقام علی بن ابی‌طالب را مشاهده افعال دانسته است (قطب بن محیی، ۱۳۹۵: ۲۲۹) از این روی مشخص می‌گردد که قطب بن محیی کاملاً به آموزه‌های اهل‌سنت پایبند بوده است و معتقد بوده که اگر در واقعه سقیفه ابوبکر انتخاب نمی‌شد امر اسلام از بین می‌رفت و با این اتفاق ارکان بقای اسلام شکل مستحکم گرفت.

نتیجه

بررسی زندگی و زمانه‌ی قطب بن محیی، عارف برجسته‌ی قرن نهم ق.، نشان می‌دهد شرایط فرهنگی و اجتماعی گرمسیرات فارس به‌گونه‌ای بوده که پیش از ظهور قطب، جریان‌های فکری گوناگونی چون کازرونیه، قتالیه، دانیالیه و

[1] – آیه ۵۹ سوره النساء

شمسیه را از سر گذرانده است. در چنین بستری، قطب بن محیی با تأثیرپذیری از این جریان‌ها، به‌ویژه فرقه‌ی شمسیه، ظهور کرد و اندیشه‌ی خاص خود را در قالب آموزه‌های شریعت‌محور و مبتنی بر قرآن و سنت مطرح ساخت. او دیدگاه‌های عرفانی و تربیتی خویش را از طریق نامه‌نگاری با شاگردان و پیروان خود نشر می‌داد، نامه‌هایی که بعدها با عنوان مکاتیب شهرت یافتند. یکی از میراث‌های ماندگار قطب، تأسیس شهر اخوان‌آباد در نزدیکی جهرم است؛ شهری که نقش مهمی در استمرار و گسترش تفکر قطبیه در قرن نهم ق. ایفا کرد. اخوان‌آباد از معدود شهرهایی به‌شمار می‌رود که به‌دست یکی از شخصیت‌های عرفانی ایرانی تأسیس شده و از همین‌رو جایگاه ویژه‌ای در تاریخ تصوف ایران دارد. از منظر فکری، قطب بن محیی را می‌توان عارفی طریقت‌گرا با پایبندی به اصول شریعت دانست که نسبت به رویکردهای فلسفی موجدِ تزلزل در بنیان‌های دینی موضع انتقادی داشت. در مجموع، او به‌عنوان یکی از مهم‌ترین متفکران مسلمان قرن نهم و اوایل قرن دهم هجری، در آستانه‌ی برآمدن دولت صفوی، با اتخاذ رویکردی شریعت‌گرا و در عین حال طریقت‌مدار توانست از طریق ایجاد نظام شهری اخوان‌آباد و نامه‌نگاری‌های عرفانی زمینه‌ی گسترش و تثبیت تفکر قطبیه را در جنوب ایران فراهم سازد.

کتابنامه

افندی، عبدالله بن عیسی بیگ (۱۴۳۱)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، محقق احمد حسینی اشکوری، اهتمام محمود مرعشی، بیروت: موسسه التاریخ العربی.

خواجوئی، اسماعیل بن محمدحسین و دوانی، محمد بن اسعد (۱۳۸۱)، *سبع رسائل*، محقق احمد تویسرکانی، تهران، مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

دانشگر، مریم (۱۳۹۱)، «یافته‌هایی پیرامون زندگی عبدالله قطب محیی و موقعیت جغرافیایی اِخوان آباد»، *پژوهش‌های علوم تاریخی*، دوره ۴، شماره ۱، بهار و تابستان، شماره پیاپی۵، صص۹۵-۱۱۰.

روزبهان خنجی، فضل الله (۱۳۸۲)، *تاریخ عالم آرای امینی: شرح حکمرانی سلاطین آق قوینلو و ظهور سلاطین*، تصحیح محمداکبر عشیق، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

سخاوی، شمس الدین محمدبن عبدالرحمن(بی تا)، *الضوءُ اَلّامع*، بیروت: وَارُالجیل.

شلی یمنی، محمد (۱۴۲۵ه/۲۰۰۴م)، *السناء الباهر بتکمیل النور السافر فی اخبار القرن العاشر*، محقق ابراهیم مقحفی، صنعا: مکتبه الارشاد.

عارف نوشاهی، رضاالله شاه (۱۳۹۰)، *فهرست نسخه‌های خطی فارسی آرشیو ملی پاکستان*، اسلام آباد(گنجینه مفتی فضل عظیم بهیروی)، تهران: مرکز پژوهشی میراث مکتوب.

فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۳۸۷)، *منتخب مکاتیب قطب*، تصحیح و تحقیق مجید حسین زاده حجازی، تهران: مدرسه عالی شهید مطهری.

قرائی، فیاض، ناسک جهرمی، محمدجواد (۱۳۹۹)، «بررسی باورهای هندویی در مکاتیب قطب بن محیی»، *دو فصلنامه پژوهش‌های عرفانی*، سال سوم، شماره۶، پاییز و زمستان، صص۶۹-۴۵.

قرائی، فیاض، ناسک جهرمی، محمدجواد (۱۴۰۳)، «جستاری در همگونی آراء و اندیشه‌های عبدالله قطب در مکاتیب با آموزه‌ها و متون بودایی»، *دو فصلنامه مطالعات عرفانی*، شماره سی و نهم ، بهار و تابستان، صص۸۲-۶۳.

قزوینی، محمد (۱۳۳۹)، «رسائل قطب بن محیی» *یغما*، سال سیزدهم، شماره پنجم، شماره مسلسل ۱۴۵، مرداد، صص ۲۲۵-۲۳۵.

قطب بن محیی (۱۳۹۵)، *مکاتیب*، مقدمه تصحیح و تعلیقات مریم دانشگر، تهران: فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

قطب بن محیی، عبدالله (۱۳۹۶)، *مکاتیب*، مقدمه و ویرایش محمد بدیعی، قم: انتشارات قائم آل علی(ع).

کاشانی، حبیب الله (۱۳۹۰)، *اَحسن التراتیب فی نظم درر المکاتیب(ترتیب و تهذیب نامه های عرفانی قطب محیی)*، محقق و مصحح علی علی صدرایی خویی و شعبان نصرتی قم: خویی.

معصوم علیشاه، محمد معصوم (بی تا)، *طرائق الحقائق*، تهران: کتابخانه سنایی

ناسک جهرمی، محمدجواد و رحمانیان کوشکی، زینب (۱۳۹۷)، *سه رساله از مکتب عرفانی جهرم*، تهران: امید.

وثوقی، محمدباقر (۱۳۸۰)، «مکاتیب قطب بن محیی کوشکناری لاری و تأثیر آن در تأسیس شهر قطب آباد»، *کتاب ماه تاریخ و جغرافیا*، شماره ۴۴ و ۴۵، خرداد و تیر، صص ۱۳۰-۱۳۸.

وثوقی، محمدباقر و دیگران (۱۳۸۷)، *تاریخ مفصل لارستان*، تهران: همسایه.

وثوقی، محمدباقر و صادقی، یونس (۱۳۹۹)، «معرفی طریقت شمسیه در گرمسیرات ایالت فارس از قرن هشتم تا اواخر قرن نهم هجری قمری براساس تذکره های نویافته»، *پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران*، سال نهم، شماره اول، پیاپی ۱۷، پاییز و زمستان، صص ۹۵-۱۱۴.

نسخه‌های خطی

مکاتیب، نسخه خطی سازمان اسناد و کتابخانه ملی، شماره ۳۱۳۴۹.

مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۶۱۸۲۱.

مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۲۱۵۳۹.

مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۶۴۵۹۱.

مکاتیب، نسخه خطی مجلس شورای اسلامی، شماره ۶۴۶۳۲، شماره بازیابی ۱۶۶۹-۲.

الهواتف فی سلوک العوارف، نسخه خطی کتابخانه و موزه ملک، شماره ۴۰۴۵.

دیباچه بر مکاتیب قطب اثر میرزا نصیرای همدانی، نسخه خطی کتابخانه و موزه ملک، شماره ۴۶۷۱/۳۱.